

ՀԱՄՈՒ Կ. ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ

ԳԱԱ պարմության ինստիտուտ, պ.գ.թ., դոցենտ

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ
ԳԱՎԱՌԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ
(1921 թ.)**

Բանալի բառեր՝ Խորհրդային Հայաստան, Զանգեզուր, Գարեգին Նժդեհ, սահման, գավառ, գյուղ, տարածք, որոշում, բաժանում, իշխանություն:

1919 թ. ամռանը Հայաստանի Հանրապետությունը վարչական տեսակետից բաժանվել էր 9 գավառի՝ Երևանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի, Ղարաքիլիսայի, Նոր Բայազետի, Դիլիջանի, Սուրմալուի, Դարալագյազի և Զանգեզուրի: 1920 թ. մայիսյան հակապետական ապստամբությունից հետո երկրի կառավարումն առավել կենտրոնացնելու նպատակով հանրապետությունը բաժանվեց 4 նահանգի՝ Արարատյան, Շիրակի, Վանանդի և Սյունյացի՝: Ինչպես տեսնում ենք, երկու դեպքում էլ Սյունիք-Զանգեզուրը ներառված էր ՀՀ կազմում՝ առանց հատուկ վարչատարածքային սահմանագծման: Այդ շրջանում սա տարածված գործելակերպ էր:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանում ստորագրված հայ-ռուսական համաձայնագրի երրորդ հոդվածի համաձայն՝ Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության

(ՀՍԽՀ) տարածքը կազմելու էր շուրջ 43000 քառ. կմ: Հանրապետության մասը հանդիսացող տարածքների թվում էր նախկին Ռուսական կայսրության Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուրի գավառը, որի տարածքը շուրջ 6829,7 քառ. վերստ կամ 7772 քառ. կմ էր: Համաձայնագրի այլ կետերի նման սույն հոդվածը ևս մնաց թղթի վրա²:

Երևանի «Կոմունիստ» պաշտոնաթերթի 1920 թ. դեկտեմբերի 26-ի համարում տպագրված ՀՍԽՀ ներքին գործերի ժողկոմ Իսահակ Դովլաթյանի «Նահանգների ու շրջանների վերացման մասին» հրամանով հանրապետությունը ժամանակավորապես բաժանվեց 6 գավառի՝ Երևանի, Էջմիածնի, Ղարաքիլիսայի, Դիլիջանի, Նոր Բայազետի, Դարալագյազի³: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ Սյունիք-Զանգեզուրը հիշատակված չէ: Նշված են այն հայկական տարածքները, որոնց վրա փաստացի տարածվում էր Հայաստանի հեղկոմի իշխանությունը: Երկրի վարչատարածքային վերջնական բաժանումը 1921 թ. փետրվարյան հակախորհրդային ապստամբության պատճառով առժամանակ հետաձգվեց: Բացի այդ՝ կարևոր էր հստակեցնել, թե հարևան պետությունների հետ վիճելի համարվող տարածքներից որո՞նք էին միանալու Խորհրդային Հայաստանին:

1921 թ. փետրվարի վերջին խորհրդայնացվեց Վրաստանը, իսկ ապրիլի սկզբին խորհրդային ուժերը վերագրավեցին Երևանը: Փաստորեն, Անդրկովկասի հիմնական մասում խորհրդային իշխանություն հաստատվեց: Այդ իշխանությունը չէր տա-

¹ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 446, «Հառաջ», Երևան, 18 հունիսի 1920, N 126:

² Խաչատրյան Կ., Մուքիսյան Հ., Բադալյան Գ., Հայկական տարածքների բռնակցումը Թուրքիային և Խորհրդային Ադրբեջանին 1920–1930-ական թվականներին, Երևան, 2020, էջ 30–43:

³ Սովետական Հայաստան, հանրագիտարան, Երևան, 1987, էջ 18:

րաձվում միայն 1920 թ. դեկտեմբերի 25-ին «Ինքնավար Սյունիք», իսկ արդեն 1921 թ. ապրիլի 26-ին «Լեռնահայաստան» անվանակոչված Զանգեզուրի վրա:

1921 թ. հուլիսի 20-ին ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի հրատարակած «ՀՍԽՀ վարչական վերաբաժանումների մասին» դեկրետով հանրապետությունը բաժանվեց 8՝ Երևանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի, Ղարաքիլիսայի, Լոռու, Իջևանի, Նոր Բայազետի, Դարալագյազի գավառների՝ 33 գավառակով: Գավառակների սահմանների փոփոխումը, կենտրոնների որոշումը, գավառների միջև դրանց վերաբաժանումը, նոր կենտրոնների որոշումը և գավառից կամ գավառակից քաղաքների առանձնացումը կատարում էր Հայաստանի ժողկոմխորհը՝ ներքին գործերի ժողկոմատի առաջարկությամբ և համապատասխան հեղկոմի միջնորդությամբ⁴:

Հուլիսի 20-ի դեկրետը հապշտապ էր ընդունվել: Ասվածի հաստատումն է այն, որ արդեն օգոստոսի 16-ին ժողկոմխորհը նոր դեկրետ ընդունեց, որով նախորդ դեկրետի՝ Երևանի գավառին վերաբերող մասը փոփոխության ենթարկվեց. առանձնացվեցին Վեդի-Բասարի և Ախտայի գավառակները⁵:

Վերը հիշատակված երկու դեկրետներում Զանգեզուրը հիշատակված չէ՝ չնայած հիմնական դեկրետի հրապարակումից շուրջ 2 շաբաթ առաջ խորհրդային գերակշիռ զինուժի առաջխաղացման պայմաններում ամբողջ գավառը խորհրդայնացվել էր: Հուլիսի 9-ին Գարեգին Նժդեհն իր մի խումբ կողմնակիցներով Մեղրիի հատվածում անցել էր Արաքս գետի պարսկական ափը: Զանգեզուրի ինքնապաշտպանությունն ունեցավ այն արդ-

⁴ ՀՍԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու, պրակ II, Էջմիածին, 1921, էջ 83-84:

յունքը, որ երկրամասի հայությունը փրկվեց ադրբեջանական ջարդերից: Առաջին հերթին լեռնականների դիմադրությամբ էր պայմանավորված, որ Ջանգեզուրի գավառի հայաբնակ հատվածը միացավ Խորհրդային Հայաստանին:

ՀՄԽՀ վարչական վերաբաժանմանը վերաբերող դեկրետներում Ջանգեզուրի շրջանցումը, մեր կարծիքով, ուներ իր օբյեկտիվ պատճառը: Չնայած Ադրբեջանի հեղկոմի 1920 թ. նոյեմբերի 30-ի հայտնի հայտարարությանը՝ Լեռնային Ղարաբաղը, Ջանգեզուրն ու Նախիջևանը Խորհրդային Հայաստանի մաս ճանաչելու մասին⁶, նաև Երևանի 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրի երրորդ հոդվածին՝ Ջանգեզուրի Խորհրդայնացմանը հաջորդող օրերին ՀՄԽՀ իշխանությունների համար դեռևս հստակ չէր, թե նախկին Ռուսական կայսրության Ելիզավետպոլի նահանգի Ջանգեզուրի գավառի որ մասերը պետք է ընդգրկվեն հանրապետության կազմում: Բանն այն է, որ, ինչպես 1921 թ. մայիսի 12-15-ին Սիսիանի Ղալաջուղ գյուղում Խորհրդային Հայաստանի և Լեռնահայաստանի պատվիրակների միջև տեղի ունեցած բանակցությունների ժամանակ⁷, այնպես էլ ՀՄԽՀ Ժողկոմխորհի 1921 թ. հունիսի 13-ի նամակ-հայտարարությունում, որի համաձայն երկրամասը կազմելու էր Խորհրդային Հայաստանի մասը⁸, չէր նշվում, թե Ջանգեզուրն ինչպիսի սահմաններով պետք է անցներ ՀՄԽՀ-ին: «Ջանգեզուր»-ի դեպքում առաջին հերթին պետք է հասկանային ողջ գավառը՝ մանավանդ որ այդպես էր նշվում Ադրբեջանի հեղկոմի հայտարար-

⁵ ՀՄԽՀ դեկրետների և որոշումների հավաքածու, Երևան, 1921, N 3, էջ 18:

⁶ Нагорный Карабах в 1918–1923 гг.. сборник документов и материалов. отв. ред. В. Микаелян, Ереван, 1992, с. 602.

⁷ Միմոնյան Ա., Ջանգեզուրի գոյամարտը (1920–1921 թթ.), Երևան, 2000, էջ 498–513:

⁸ «Խորհրդային Հայաստան», Երևան, 19 հունիսի, 1921, N 106:

րուբյունում և Երևանի հայ-ռուսական համաձայնագրում: Տրամաբանորեն, կարող էին հասկանալ նաև գավառի արևմտյան՝ հայաբնակ և Նժդեհի իշխանության ներքո գտնվող մասը՝ մանավանդ որ 1917 թվականից գավառը փաստացի երկու (հայկական և մուսուլմանական) մասերի էր բաժանված:

Հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ Զանգեզուրի հետ գրեթե միաժամանակ (1921 թ. հունիսի 26-ին) խորհրդայնացված Դարալագյազը ենթարկվեց վարչական վերաբաժանման, իսկ Զանգեզուրը՝ ոչ: Հավանաբար ՀՍԽՀ իշխանություններին ժամանակ էր անհրաժեշտ նոր խորհրդայնացված Զանգեզուրի վարչական բաժանման հարցում կողմնորոշվելու համար: Կամ էլ՝ ՀՍԽՀ ղեկավարությունը սպասում էր Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև նախկին Զանգեզուրի գավառի վերաբաժանման վերաբերյալ Մոսկվայի վերջնական ցուցումին ու միայն դրանից հետո կհայտարարեր ՀՍԽՀ-ին միացված տարածքների մասին: Հակառակ պարագայում կարող էր կրկնվել Լեռնային Ղարաբաղի օրինակը, երբ, հիմք ընդունելով Ադրբեջանի հեղկոմի հայտնի հայտարարությունը, ՀՍԽՀ ժողկոմխորից 1921 թ. հունիսի 12-ին հատուկ դեկրետով Լեռնային Ղարաբաղը խորհրդային Հայաստանի «անբաժան մաս» հայտարարեց⁹, սակայն խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարության իրականացրած գործողությունների արդյունքում Լեռնային Ղարաբաղի՝ ՀՍԽՀ-ին միացմանն ուղղված քայլերը ձախողվեցին:

Ի դեպ, 1921 թ. հուլիսի 16-ին «բոլոր գավառամասերի հեղկոմներին» ուղղված «շտապ» նշագրումը կրող գրությամբ ՀՍԽՀ Զանգեզուրի գավառային հեղկոմը տեղեկացնում էր, որ հուլիսի 25-ին Գորիսում կայանալու է բոլոր գյուղական հեղկոմների նա-

⁹ Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., сборник документов и материалов, с. 636.

խագահների և անկուսակցական ներկայացուցիչների համագումար: Յուրաքանչյուր գյուղից մասնակցելու էին գյուղական հեղկոմի նախագահը և մեկ անկուսակցական ներկայացուցիչ: Համագումարը քննարկելու էր նաև «Հողային հարցը»¹⁰: Այս փաստաթուղթը թույլ է տալիս ենթադրել, որ խորհրդայնացումից անմիջապես հետո փաստացի «Զանգեզուր» էր դիտվում նախկինում Գ. Նժդեհի իշխանության ներքո եղած տարածքը (գավառի արևմտյան մասը): Այլապես մինչև գյուղերի ներկայացուցիչների համագումար հրավիրելը խորհրդային իշխանությունները կփորձեին հստակեցնել Զանգեզուրի գավառում խորհրդային Հայաստանի և խորհրդային Ադրբեջանի սահմանագիծը:

ՀՄԽ վարչական վերաբաժանման մասին դեկրետի ընդունումից ավելի քան մեկ ամիս անց՝ 1921 թ. օգոստոսի 31-ին, ՀՄԽ ժողկոմխորհը որոշում ընդունեց Զանգեզուրի գավառ կազմելու մասին: Այստեղ հստակ նշվում էր. «Զանգեզուրի՝ ՀՄԽ Հանրապետությանը կցված մասից կազմել առանձին Զանգեզուրի գավառ (կենտրոնը՝ Գորիս)»՝ հետևյալ գավառակներով. Սիսիանի (կենտրոնը՝ Բռնակոթ), Ղափանի (կենտրոնը՝ Ղաթարի գործարանները), Գորիսի, Տեղի, Տաթևի և Մեղրիի (նույնանուն կենտրոններով)¹¹: Դեկրետում արձանագրված «Զանգեզուրի՝ ՀՄԽ Հանրապետությանը կցված մաս» արտահայտությամբ խորհրդային Հայաստանի ղեկավարները, ըստ էության, ընդունում էին, որ կա նաև Զանգեզուրի՝ ՀՄԽ-ին չկցված, այն է՝ խորհրդային Ադրբեջանի գերիշխանության ներքո գտնվող մաս:

Փաստորեն, խորհրդային Հայաստանում սկսեցին «Զանգեզուր» ասելով հասկանալ հայաբնակ այն տարածքները, որոնց

¹⁰ ՀԱԱ. ֆ. 146, ց. 1, գ. 16, թ. 2-3:

¹¹ ՀՄԽ դեկրետների և որոշումների հավաքածու, Երևան, 1921, N 5, էջ 39-40:

վրա մինչև 1921 թ. հունիսին խորհրդային ուժերի հարձակումը տարածվում էր Գարեգին Նժդեհի իշխանությունը: Ինչպես տեսնում ենք, ՀՍԽՀ ղեկավարները լուրջայն համակերպվում էին Երևանի համաձայնագրով հանրապետության մաս ճանաչված Զանգեզուրի գավառի արևելյան մասի կորստի հետ՝ քարոզչական դաշտում պատրանք ստեղծելով, թե իբր Զանգեզուրը միացել է Խորհրդային Հայաստանին: Այնինչ խոսքը միայն գավառի արևմտյան հատվածի մասին է: Ի դեպ, ՀՅԴ հայտնի գործիչ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը 1925 թ. տպագրած իր մի հոդվածում հայ-ադրբեջանական տարածքային վեճերը լուծելու բոլշևիկյան իշխանությունների սկզբունքը «մաքիավելյան» է անվանում, որի արդյունքում «Զանգեզուրի գավառի մի մասը» միացվել է Ադրբեջանին¹²: Իր աշխատություններից մեկում նշանավոր ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանը ևս ուղղակի հիշատակում է, որ Անդրկովկասի խորհրդայնացումից հետո «ցարական ժամանակի ընդարձակ առումով Զանգեզուր կոչվող գավառը» Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի միջև բաժանելու մասին, որից հետո գավառի նախկին անվանումը սկսել է օգտագործվել միայն հայկական մասի առնչությամբ¹³:

Զանգեզուրում հայ-ադրբեջանական միջպետական սահմանագծի անորոշ լինելը տեղերում զանազան խնդիրների, թյուրիմացությունների առիթ էր դառնում: Ուստի՝ առաջնային խնդիր էր ժամանակավոր սահմանագծի հաստատումը: Մանավանդ որ անհրաժեշտ էր նաև պատրաստվել տեղական խորհուրդների ընտրություններին: Որքան էլ զարմանալի թվա, նախկին Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուրի գավառի տարածքում Խորհր-

¹² Ռուբեն, Զանգեզուրի պայքարը, «Դրօշակ», Փարիզ, 1925, դեկտեմբեր, էջ 173:

դային Հայաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի միջև ժամանակավոր սահմանագծի որոշումը վերապահվեց ոչ թե միջպետական հանձնաժողովի, այլ հայ և ադրբեջանցի կոմունիստներին: 1921 թ. հոկտեմբերի 12-13-ին տեղի ունեցավ հայկական Զանգեզուրի և ադրբեջանական Ղուբաթլուի գավառների 43 «պատասխանատու գործիչների» խորհրդակցություն, որը որոշեց. «Ընտրել հանձնաժողով՝ պարզելու համար, թե որ գյուղերում են գյուղխորհուրդներ եղել, որոնց ներկայացուցիչները մայիսի 1-ին մասնակցել են համաադրբեջանական խորհուրդների առաջին համագումարին, այդտեղ պետք է տարածվի Ղուբաթլուի գործադիր կոմիտեի իշխանությունը, իսկ Զանգեզուրի հեղկոմի տարածք համարել այն, որը 1921 թ. հուլիսին մաքրվել է Նժդեհի բանդաներից»¹⁴:

Փաստորեն, Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ Սյունիքում մղված պայքարի արդյունքում է, որ Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուրի գավառի արևմտյան մասը միացավ Խորհրդային Հայաստանին: Բացառված չէ, որ եթե մինչև 1921 թ. մայիս-հուլիսը (ադրբեջանական տեղական խորհուրդների ընտրությունների և Զանգեզուրի խորհրդայնացման շրջանը) Զանգեզուրի գավառից առավել քիչ տարածքներ գտնվեին Գ. Նժդեհի իշխանության ներքո, ապա ավելի սեղմ կլինեք Խորհրդային Հայաստանի տարածքը:

1922 թ. փետրվարի 3-ին ընդունված Խորհրդային Հայաստանի առաջին Սահմանադրության 37-րդ հոդվածի համաձայն՝ Հայաստանի խորհուրդների համագումարի և Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի իրավասությանն էր վերապահված

¹³ Լիսիցյան Ս., Զանգեզուրի հայերը, Երևան, 1969, էջ 13:

¹⁴ Խաչատրյան Կ., Մուքիսյան Հ., Բադալյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 63-65:

«Հանրապետության ընդհանուր վարչական բաժանումը»¹⁵: Մինչ այդ այս գործառույթը սկզբում իրականացնում էր Հայաստանի հեղկոմը, այնուհետև՝ Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը:

1922 թ. գարնանը Խորհրդային Հայաստանը բաժանված էր 10 գավառի՝ Երևանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի, Ղարաքիլիսայի, Լոռիի, Դիլիջանի (Իջևանի գավառն անվանափոխվել էր), Նոր Բայազետի, Դարալագյազի, Զանգեզուրի, Մեղրիի (Զանգեզուրի գավառի Մեղրիի գավառակն առանձին գավառի էր վերածվել):

1922 թ. աշնանը անցկացված գյուղատնտեսական վիճակագրության տվյալների հիման վրա¹⁶ ՀՍԽՀ կենտրոնականի կողմից հրատարակված Խորհրդային Հայաստանի բնակավայրերի ցուցակից տեսնում ենք, որ Զանգեզուրի գավառը բաժանված էր 5 գավառամասի՝ 141 բնակավայրով: Դրանցից Միսիանի գավմասի մեջ ընդգրկված էր Ալիու, Ալիշար, Աղուդի, Աղքենդ, Ախլաթյան, Անգեղակոթ, Արավուա, Բազարչայ, Բալաք, Բորիսովկա, Բնունիս, Բռնակոթ, Գետաթաղ, Դաստակերտ, Դարաբաս, Դարաքյանդ, Թազագեղ, Լծեն, Լոր, Հորթիկղզ, Ղալաջուտ, Ղարաքիլիսա, Ղզըջուտ, Ղվրախ, Մագրա, Մուրխուզ, Շաղատ, Շամբ, Շաքի, Շխլար, Շնաթաղ, Ուզ, Ուռուտ, Ջոմարդլու, Վաղուդի, Տոլորս, Պիսակ գյուղերը, Տաթևի գավմասի¹⁷ մեջ՝ Յայջի, Երիցաթումբ, Խոտ, Հալիձոր, Շնեեր, Սվարանց, Տաթև, Տանձատափ գյուղերը, Գորիսի գավմասի մեջ՝ Գորիս քաղաքը, Գորիս գյուղը (Նոր Գորիս), Վերիշենը (Հին Գո-

¹⁵ ՀՍԽՀ Սահմանադրություն, «ՀՍԽՀ դեկրետների և որոշումների հավաքածու», Երևան, 1922, N 8, էջ 63:

¹⁶ Ղազարխեցյան Վ., Հայաստանը 1920–1940 թթ., Երևան, 2006, էջ 228:

¹⁷ ՀՍԽՀ Կենտգործկոմի 1923 թ. դեկտեմբերի 29-ի որոշմամբ Տաթևի գավառակը միացվեց Գորիսի գավառակին (ՀՍԽՀ դեկրետների և որոշումների հավաքածու, Երևան, 1923, N 9, էջ 10):

րիս), Բոռն, Կյորու, Մաղանջուղ, Քարահունջ գյուղերը, Տեղի գավմասի մեջ՝ Ալիղուլիշեն, Արավուս, Բայանդուր, Խնածախ, Խնծորեսկ, Խոզնավար, Կոռնիծոր, Տեղ, Քարաշեն գյուղերը, Ղափանի գավմասի մեջ՝ Ագարակ, Աղբենդ, Աչղլու, Աջիբաջ, Առաջածոր, Արծվանիկ, Բաղաբուրջ, Բարքդաշ, Բիարլու, Բողաջըղ, Գեղի, Վերին Գյողաքսլու, Դաշբաշ, Դովրուզ, Եղվարդ, Եմագլու, Զեյվա, Ըրկենանց, Թորափ Խանլու, Թունուս, Ինջևար, Խալաջ, Խդրանց, Խլաթաղ, Վերին Խոտանան, Ներքին Խոտանան, Ծավ, Կավարտ, Կեմանց, Ներքին Կեռաթաղ, Վերին Կեռաթաղ, Կյուսկում, Ղովշուտ, Հաջաթին, Վերին Հանդ, Ներքին Հանդ, Հանքեր (Ղաթար), Ղարաբաղ, Ղարաբաբա, Ղուչըլու, Ղրղըլու, Ճակատեն, Մահմուդլու, Մոլլաալի, Մողես, Մուսալամ, Նորաշենիկ, Շաբադին, Շիկահող, Շիարջիկ, Շորալի, Շրվենանց, Ողջի, Չափնի, Չիրիշ, Չուլլու, Պարաբաթումբ, Բեխ, Ջիրիլլու, Ջրախոր, Սանջարօղլի Սանջարավագ, Սարուշեն, Սևաքար, Սըզնակ, Ներքին Վաչագան, Վերին Վաչագան, Վժենիս, Տորթնի, Փիրդովգան, Փիրիլու, Փիրմագրա, Փխրուֆ (հայի), Փխրուֆ (թուրքի), Քաջարան, Քարթս, Քեհան, Քեյփաշին, Քիրս, Քյուրուտ, Քյուրդիքյանդ գյուղերը¹⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, ամենից շատ բնակավայրեր ընդգրկված էին Ղափանի գավմասում: Սակայն դրանք մեծ մասամբ փոքրաթիվ բնակչություն ունեին: Գավմասի 80 բնակավայրից 34-ը մինչև 30 ծուփ ունեցող գյուղակներ էին, ամենամեծը 191 ծուփ ունեցող Արծվանիկն էր: Համեմատության համար նշենք, որ Տեղի գավառակի Խնծորեսկ գյուղն ուներ 877, իսկ Տեղը՝ 651 ծուփ բնակչություն:

¹⁸ Յուզակ Խորհրդային Հայաստանի բնակավայրերի. հրատ. ՀՍԽՀ վիճկենտվարչության, Երևան, 1923, էջ 54-65:

Մեղրիի գավառի բնակավայրերի թիվը 24 էր՝ Աբկեզ, Ագարակ, Բուղաքար, Գուդեմնիս, Թաղամիր, Թեյ, Առաջին Լեհվազ, Երկրորդ Լեհվազ, Լիճք, Կալեր, Կարճևան, Կուրիս, Մագրա, Մալև, Մարալգամի (Վարդանաձոր), Մեղրի, Մյուլք, Շիշկերտ, Շիրվանաձոր, Վանք, Վարդանաձոր, Վարիավար, Տաշտուն, Փուշկազ¹⁹:

Այս բաժանումը հիմնականում պահպանվեց մինչև 1929 թ.՝ չնայած 1921 թ. հուլիսի 20-ին ընդունված ՀՍԽՀ վարչական վերաբաժանման մասին դեկրետը հաջորդ տարիներին որոշ փոփոխությունների ու լրացումների ենթարկվեց:

Փաստորեն, Գարեգին Նժդեհի առաջնորդած սյունյաց գոյամարտի արդյունքում Խորհրդային Հայաստանի մաս կազմեց ցարական շրջանի Զանգեզուրի գավառի արևմտյան՝ հայաբնակ հատվածը: Այս տարածքների վրա 1921 թ. օգոստոսին կազմակերպվեց ՀՍԽՀ Զանգեզուրի գավառը՝ հինգ գավառակներով: Հաջորդ ամիսներին գավառը վարչատարածքային մասնակի փոփոխությունների ենթարկվեց: Համեմատության համար նշենք, որ շուրջ 7772 քառ. կմ տարածք ունեցող ցարական Ռուսաստանի Զանգեզուրի գավառից ներկայումս Հայաստանի Հանրապետության Սյունիքի մարզում ընդգրկված է շուրջ 4500 քառ. կմ տարածք:

Амо К. Сукиасян, Институт истории НАН РА, к.и.н., доцент, Из истории организации Зангезурского уезда Советской Армении (1921 г.).

Согласно осуществленным в 1919–1920 годах административно-территориальным делениям Сюник–Зангезур был вклю-

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 80–83:

чен в состав республики Армения без специальной административно-территориальной демаркации. Весь Зангезурский уезд (7772 кв. км) признавался частью Советской Армении также по армяно-российскому соглашению от 2 декабря 1920 г. После советизации Зангезура по решению правительства Советской Армении от 31 августа 1921 г. был организован Зангезурский уезд с округами Сисиан, Горис, Тег, Татев, Капан, Мегри. 12-13 октября 1921 г. на совещании 43 армянских и азербайджанских коммунистов была определена временная граница между Советской Арменией и Советским Азербайджаном на территории Зангезурского уезда прежней Елизаветпольской губернии. Фактически в состав Советской Армении вошла западная (населенная армянами) часть Зангезура, где до июля 1921 г. распространялась власть Гарегина Нжде.

Hamo K. Sukiasyan, *Institute of History of the NAS RA, Candidate of Sciences in History, Associate Professor, From the history of organization of Zangezur province of the Soviet Armenia (1921).*

According to the administrative-territorial divisions realized in 1919–1920, Syunik-Zangezur was included in the Republic of Armenia without special administrative-territorial demarcation. The whole province of Zangezur (7772 sq. km) was recognized as part of Soviet Armenia by the Armenian-Russian agreement signed as of December 2, 1920. After the sovietization of Zangezur, by the decision of the Government of Soviet Armenia on August 31, 1921, Zangezur province was organized with the cantons of Sisian, Goris, Tegh, Tatev, Ghapan, Meghri. Subsequently, during the meeting of

43 Armenian and Azerbaijani communists on October 12-13, 1921, the temporary border between Soviet Armenia and Soviet Azerbaijan was determined in the territory of Zangezur province of the former Elizavetpol Governorate. In fact, the western (Armenian-populated) part of Zangezur province was incorporated within Soviet Armenia which was ruled by Garegin Nzhdeh until July 1921.